Materiallar to’plami · Conference Proceedings

“Iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlarni ta’minlash: global chaqiriqlar va milliy yechimlar(Fuqarolarning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy huquqlari: transmilliy muammolar va ularni hal etish mexanizmlari)”

01 October – 14 November 2026

UDK 33

IQTISODIY, IJTIMOIY VA MADANIY HUQUQLARNI TA’MINLASH: GLOBAL CHAQIRIQLAR VA MILLIY YECHIMLAR

TADBIRKORLIK FAOLIYATIDA INNOVATSION JARAYONLARNI BOSHQARISH MEXANIZMLARINI TAKOMILLASHTIRISHNING NAZARIY-USLUBIY ASOSLARI

Feruza Alisherovna Madaliyeva*

Farg‘ona davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi

✉ madalieva.com@gmail.com

ANNOTATSIYA

Maqolada tadbirkorlik faoliyatida innovatsion jarayonlarni boshqarishning nazariy-uslubiy asoslari tahlil qilingan. Innovatsiya tushunchasiga oid ilmiy yondashuvlar umumlashtirilib, innovatsion jarayonni boshqarish mexanizmining tashkiliy, iqtisodiy, moliyaviy, huquqiy, axborot-kommunikatsion va motivatsion tarkibiy qismlari asoslab berilgan. Innovatsion jarayon modellarining evolyutsiyasi qiyosiy tahlil qilinib, tadbirkorlik subyektlari uchun bosqichma-bosqich boshqaruv modeli hamda uni takomillashtirish bo‘yicha taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so‘zlar

tadbirkorlik, innovatsiya, innovatsion jarayon, boshqaruv mexanizmi, innovatsion salohiyat, bosqichli boshqaruv modeli, ochiq innovatsiyalar.

KIRISH

Zamonaviy iqtisodiyotda raqobatbardoshlikning asosiy omili an’anaviy moddiy resurslardan bilim, texnologiya va yangiliklarga tobora ko‘chib bormoqda. Tadbirkorlik subyektlarining bozordagi barqaror o‘rni ko‘p jihatdan ularning yangi mahsulot, xizmat, texnologiya va biznes-modellarni o‘z vaqtida yaratish hamda amaliyotga joriy etish qobiliyatiga bog‘liq bo‘lib qolmoqda. Shu bois innovatsion jarayonlarni tizimli boshqarish tadbirkorlik faoliyati samaradorligini oshirishning muhim sharti sifatida namoyon bo‘lmoqda.

O‘zbekistonda so‘nggi yillarda innovatsion rivojlanish davlat siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylandi. “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi Qonun innovatsion faoliyat subyektlari, ularning huquq va majburiyatlari hamda davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash shakllarini belgilab berdi [7]. “O‘zbekiston — 2030” strategiyasida esa iqtisodiyotni bilim va innovatsiyalarga asoslangan raqobatbardosh modelga o‘tkazish, xususiy sektor ulushini oshirish vazifalari ustuvor deb belgilandi [8].

Shu bilan birga, ko‘plab tadbirkorlik subyektlarida innovatsion faoliyat hanuzgacha tizimsiz, ayrim tashabbuslar ko‘rinishida amalga oshirilib, g‘oya paydo bo‘lishidan to uni tijoratlashtirishgacha bo‘lgan jarayon yagona boshqaruv mexanizmiga birlashtirilmaganligi kuzatiladi. Bu esa resurslardan samarasiz foydalanish, loyihalar muddatining cho‘zilishi va innovatsion risklarning ortishiga olib keladi. Mazkur maqolaning maqsadi tadbirkorlik faoliyatida innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmining nazariy-uslubiy asoslarini tizimlashtirish va uni takomillashtirish yo‘nalishlarini asoslashdan iborat.

MAVZUGA OID ADABIYOTLAR SHARHI

Innovatsiya nazariyasining asoschisi J. Shumpeter innovatsiyani ishlab chiqarish omillarining “yangi

kombinatsiyasi” sifatida talqin etib, uning beshta shaklini ajratgan: yangi mahsulot, yangi ishlab chiqarish usuli, yangi bozor, yangi xomashyo manbai va yangi tashkiliy tuzilma. Olim tadbirkorni aynan shu yangi kombinatsiyalarni amalga oshiruvchi iqtisodiy subyekt sifatida ta’riflagan [10].

P.Druker esa innovatsiyani tadbirkorlikning o‘ziga xos vositasi deb hisoblab, uni maqsadli va tizimli amaliyot sifatida boshqarish mumkinligini asoslagan hamda innovatsion imkoniyatlarning yettita manbasini ko‘rsatib bergan [3].

B. Santo innovatsiyani g‘oyadan tortib tijorat natijasigacha bo‘lgan ijtimoiy-texnik-iqtisodiy jarayon sifatida ko‘rib chiqqan bo‘lsa [12], B. Tviss ixtiro yoki g‘oyaning iqtisodiy mazmun kasb etish jarayoniga urg‘u bergan [13]. Xalqaro statistik amaliyotda keng qo‘llaniladigan Oslo qo‘llanmasida innovatsiya mahsulot va biznes-jarayon innovatsiyalariga ajratilib, uning asosiy mezoni sifatida yangilikning foydalanuvchilarga taqdim etilganligi yoki amaliyotga tatbiq etilganligi belgilangan [6].

K. Frimen va B.-A. Lundvall tomonidan ishlab chiqilgan milliy innovatsion tizim konsepsiyasi firma darajasidagi innovatsiyalarni ilmiy muassasalar, ta’lim tizimi, moliya instituti va davlat siyosati bilan o‘zaro aloqada ko‘rib chiqishni taklif etadi [4; 5]. R. Rotuell innovatsion jarayon modellarining besh avlodini tizimlashtirib, chiziqli modellardan tarmoqlashgan, integratsiyalashgan modellarga o‘tish qonuniyatini ko‘rsatgan [9]. R. Kuper tomonidan taklif etilgan bosqichli (“stage-gate”) tizim yangi mahsulotlarni ishlab chiqishni bosqichlar va ular orasidagi qaror qabul qilish nuqtalari orqali boshqarishni nazarda tutadi [2]. G. Chesbro esa firma chegaralaridan tashqaridagi bilim va texnologiyalardan faol foydalanishga asoslangan “ochiq innovatsiyalar” paradigmasini ilgari surgan [1]. J. Tidd va J. Bessant innovatsiyalarni boshqarishni imkoniyatlarni izlash, tanlash, amalga oshirish va qiymat olishdan iborat uzluksiz jarayon sifatida talqin qiladi [11].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, innovatsiyalarni boshqarish masalasi nazariy jihatdan keng o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning tadbirkorlik subyektlari, ayniqsa, kichik va o‘rta biznes sharoitiga moslashtirilgan kompleks boshqaruv mexanizmi masalasi qo‘shimcha tadqiqotlarni talab etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot jarayonida tizimli yondashuv, qiyosiy tahlil, abstrakt-mantiqiy fikrlash, induksiya va deduksiya, ilmiy adabiyotlar va normativ-huquqiy hujjatlarni kontent-tahlil qilish hamda modellashtirish usullaridan foydalanildi. Innovatsion jarayon modellari tarixiy-mantiqiy yondashuv asosida qiyoslandi, boshqaruv mexanizmining tarkibiy qismlari esa tizimli tahlil orqali aniqlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Innovatsion jarayonni boshqarish yondashuvlari uning qanday model asosida tushunilishiga bevosita bog‘liq. R. Rotuell tasnifiga ko‘ra, innovatsion jarayon modellari besh avlod bo‘ylab rivojlangan [9]. Ularning tadbirkorlik faoliyati uchun ahamiyati 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. Innovatsion jarayon modellarining evolyutsiyasi va ularning tadbirkorlik uchun ahamiyati

Avlod	Model	Asosiy xususiyati va tadbirkorlik uchun ahamiyati
I	Texnologik turtki (technology push)	Ilmiy kashfiyotdan bozorga qarab chiziqli harakat; bozor talabi yetarlicha hisobga olinmaydi.
II	Bozor talabi (market pull)	Iste’molchi ehtiyojlaridan kelib chiqadi; asosan mavjud mahsulotlarni takomillashtirishga yo‘naltirilgan.
III	Bog‘langan (coupling) model	Fan-texnika imkoniyatlari va bozor ehtiyojlari o‘zaro bog‘lanadi, qayta aloqa paydo bo‘ladi.
IV	Integrallashgan model	Bo‘linmalarning parallel ishlashi, yetkazib beruvchilar va iste’molchilarni jarayonga jalb etish; ishlab chiqish muddati qisqaradi.
V	Tizimli integratsiya va tarmoqlashuv	Strategik hamkorlik, raqamli vositalar va moslashuvchanlik; kichik firmalarga tarmoq ichida ishlash imkonini beradi.

Jadvaldan ko‘rinadiki, innovatsion jarayon bir yo‘nalishli chiziqli harakatdan ko‘p ishtirokchili, o‘zaro bog‘langan tizimga aylangan. Bu esa tadbirkorlik subyektidan innovatsiyalarni ichki resurslar bilan cheklanmasdan, tashqi hamkorlar, ilmiy muassasalar va iste’molchilar bilan birgalikda boshqarishni talab etadi [1; 11].

Tadqiqot natijalariga ko‘ra, tadbirkorlik faoliyatida innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmini innovatsion maqsadlarga erishishni ta’minlovchi tamoyillar, usullar, vositalar va institutlarning o‘zaro bog‘liq majmui sifatida ta’riflash maqsadga muvofiq. Mazkur mexanizm tarkibida quyidagi tarkibiy qismlarni ajratish mumkin (2-jadval).

2-jadval. Tadbirkorlik faoliyatida innovatsion jarayonlarni boshqarish mexanizmining tarkibiy qismlari

Tarkibiy qism	Asosiy vositalar va vazifalar
Tashkiliy	Innovatsiyalar uchun mas’ul bo‘linma yoki loyiha jamoasi, vakolat va mas’uliyatni taqsimlash, loyiha boshqaruvi tartiblari.
Iqtisodiy	Innovatsion loyihalarni rejalashtirish, samaradorlikni baholash (sof joriy qiymat, ichki rentabellik me’yori, qoplash muddati), xarajatlarni nazorat qilish.
Moliyaviy	O‘z mablag‘lari, grantlar, venchur investitsiyalar, bank kreditlari va lizing kabi manbalarni loyiha bosqichiga mos tanlash.
Huquqiy	Intellektual mulk obyektlarini muhofaza qilish, litsenziya va texnologiya transferi shartnomalari, davlat imtiyozlaridan foydalanish.
Axborot-kommunikatsion	Bozor va texnologiyalar monitoringi, bilimlar bazasi, raqamli platformalar orqali g‘oyalarni to‘plash va almashish.
Motivatsion	Innovatsion korporativ madaniyat, xodimlarni g‘oyalar uchun rag‘batlantirish, xatolardan saboq olishga yo‘naltirilgan muhit.

Mexanizmning samarali ishlashi uchun uning tarkibiy qismlari innovatsion jarayonning har bir bosqichi bilan uzviy bog‘lanishi lozim. R. Kuperning bosqichli tizimi [2] va zamonaviy tezkor ishlab chiqish yondashuvlarini umumlashtirgan holda tadbirkorlik subyektlari uchun olti bosqichli boshqaruv modeli taklif etiladi. Unda har bir bosqich yakunida “darvoza” — loyihani davom ettirish, qayta ishlash yoki to‘xtatish to‘g‘risida qaror qabul qilinadigan nazorat nuqtasi belgilanadi.

Birinchi bosqichda g‘oyalar xodimlar takliflari, mijozlar fikri, raqobatchilar tajribasi va tashqi hamkorlardan yig‘ilib, korxona strategiyasiga mosligi bo‘yicha saralanadi. Ikkinchi bosqichda tanlangan g‘oyaning konsepsiyasi ishlab chiqilib, bozor hajmi va texnik amalga oshirish imkoniyati baholanadi. Uchinchi bosqichda prototip yoki minimal ishchi mahsulot yaratilib, real iste’molchilar ishtirokida sinovdan o‘tkaziladi. To‘rtinchi bosqichda biznes-reja tayyorlanadi va iqtisodiy samaradorlik ko‘rsatkichlari asosida moliyalashtirish manbalari aniqlanadi. Beshinchi bosqichda innovatsiya ishlab chiqarishga joriy etilib, bozorga olib chiqiladi. Oltinchi bosqichda natijalar monitoring qilinadi, olingan tajriba bilimlar bazasida qayd etilib, keyingi loyihalar uchun qayta aloqa shakllantiriladi.

Taklif etilayotgan modelning afzalligi shundaki, u cheklangan resurslarga ega tadbirkorlik subyektlariga yuqori xarajatli bosqichlarga o‘tishdan oldin risklarni erta aniqlash, istiqbolsiz loyihalarni o‘z vaqtida to‘xtatish va mablag‘larni eng samarali yo‘nalishlarga jamlash imkonini beradi. Shu bilan birga, “darvoza” mezonlarining aniq belgilanishi qarorlar qabul qilishdagi subyektivlikni kamaytiradi.

Tahlillar tadbirkorlik subyektlarida innovatsion jarayonlarni boshqarishga to‘sqinlik qiluvchi omillar sifatida moliyaviy resurslarning cheklanganligi, innovatsion risklarni baholash ko‘nikmalarining yetarli emasligi, intellektual mulk masalalarida bilimlarning kamligi, ilmiy muassasalar bilan hamkorlikning sustligi va innovatsion korporativ madaniyatning yetarlicha shakllanmaganligini ajratib ko‘rsatish imkonini beradi [11]. Ushbu omillarni bartaraf etish boshqaruv mexanizmining barcha tarkibiy qismlarini kompleks takomillashtirishni taqozo etadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tadqiqot asosida quyidagi xulosa va takliflar ilgari suriladi.

Birinchidan, tadbirkorlik faoliyatida innovatsiyani alohida tashabbus sifatida emas, balki g‘oyadan tijoratlashtirishgacha bo‘lgan, tizimli boshqariladigan jarayon sifatida qarash zarur. Buning uchun innovatsion jarayonni boshqarish mexanizmi tashkiliy, iqtisodiy, moliyaviy, huquqiy, axborot-kommunikatsion va motivatsion qismlarning yaxlit majmui sifatida shakllantirilishi lozim.

Ikkinchidan, kichik va o‘rta biznes subyektlari uchun taklif etilgan olti bosqichli boshqaruv modelini joriy etish, har bir bosqich yakunida aniq baholash mezonlariga ega nazorat nuqtalarini belgilash innovatsion risklarni kamaytirish va resurslardan samarali foydalanish imkonini beradi.

Uchinchidan, ochiq innovatsiyalar tamoyili asosida tadbirkorlik subyektlarining oliy ta’lim muassasalari, ilmiy-tadqiqot institutlari va texnoparklar bilan hamkorligini kengaytirish, ilmiy ishlanmalarni tijoratlashtirish kanallarini rivojlantirish maqsadga muvofiq.

To‘rtinchidan, korxona darajasida innovatsion faollikni baholovchi ko‘rsatkichlar tizimini — yangi mahsulotlarning tushumdagi ulushi, innovatsion xarajatlar intensivligi, intellektual mulk obyektlari soni va bozorga chiqish muddati

kabi ko‘rsatkichlarni joriy etish innovatsion jarayonlarni boshqarish samaradorligini muntazam nazorat qilish imkonini yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Chesbrough H. Open Innovation: The New Imperative for Creating and Profiting from Technology. – Boston: Harvard Business School Press, 2003.

2. Cooper R.G. Stage-gate systems: a new tool for managing new products // Business Horizons. – 1990. – Vol. 33, No. 3. – P. 44–54.

3. Drucker P.F. Innovation and Entrepreneurship: Practice and Principles. – New York: Harper & Row, 1985.

4. Freeman C. Technology Policy and Economic Performance: Lessons from Japan. – London: Pinter, 1987.

5. Lundvall B.-Å. (ed.) National Systems of Innovation: Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning. – London: Pinter, 1992.

6. OECD/Eurostat. Oslo Manual 2018: Guidelines for Collecting, Reporting and Using Data on Innovation. 4th ed. – Paris: OECD Publishing; Luxembourg: Eurostat, 2018.

7. O‘zbekiston Respublikasining “Innovatsion faoliyat to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 24-iyul, O‘RQ-630-son // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “«O‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. 2023-yil 11-sentabr, PF-158-son // Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi (lex.uz).

9. Rothwell R. Towards the fifth-generation innovation process // International Marketing Review. – 1994. – Vol. 11, No. 1. – P. 7–31.

10. Schumpeter J.A. The Theory of Economic Development. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1934.

11. Tidd J., Bessant J. Managing Innovation: Integrating Technological, Market and Organizational Change. 6th ed. – Chichester: Wiley, 2018.

12. Санто Б. Инновация как средство экономического развития. – М.: Прогресс, 1990.

13. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями. – М.: Экономика, 1989.